

YENİ DÖVR FƏLSƏFƏSİNDƏ HƏQİQƏTİN MEYARI PROBLEMI

Fəlsəfə - elmlər sistemində öz mövqeyini adətən həqiqət probleminə münasibətdə müəyyən etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən həqiqət və onun meyarı öz əhəmiyyətini itirməyən mühüm fəlsəfi problemlərdəndir ki, onun tədqiqi müasir dövrdə də kifayət qədər aktualıq kəsb edir. Lakin hər hansı bir problemin fəlsəfi kontekstdə işıqlandırılması onun metodoloji tədqiqini şərtləndirməklə bərabər, eyni zamanda, problemin tarixi aspektdən təhlilini nəzərdə tutur. Məhz buna görə də biz, problemin inkişafında mühüm bir mərhələ kimi nəzərdən keçirdiyimiz Yeni dövr fəlsəfəsini və onun həqiqət kateqoriyasına münasibətinin təhlilini zəruri hesab edirik.

Bununla yanaşı, fəlsəfə də öz növbəsində, Yeni dövrdə elmi biliklərin və dünyagörüşün inkişafına öz töhfəsini verirdi. F.Bekonun, R.Dekartın, B.Spinozanın, Q.V.Leybnitsin və digər filosofların yaradıcılığı yeni kəşflərə əsaslanmaqla yanaşı, eyni zamanda, elmi dünyagörüşünü daha da inkişaf etdirirdi. İstər təbiətşünaslar, istərsə də filosoflar öz tədqiqatlarında məhz yeni elmi dünyagörüşdən çıxış edirdilər. Bu dövrün böyük mütəfəkkirlərindən olan Dekart və Leybnits yalnız filosof kimi deyil, eyni zamanda, təbiət elmləri və xüsusilə riyaziyyat sahəsində əsaslı tədqiqatları ilə məşhur idilər. Yeni dövr fəlsəfəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz nəzəri dünyagörüşün öz yerini təcrübəyə, eksperimental tədqiqat üsullarına, ümumiyyətlə, təcrübi biliklərə verməsi idi (7, s.561).

Bu dövrdə fəlsəfi problemlərin həllinə müncər edilən tədqiqat metodlarına uyğun olaraq fəlsəfi dünyagörüşün ideya istiqamətləri müəyyən edilirdi. Bunlardan biri empirizm, digəri isə rasionalizm idi. Bu cərəyanların hər ikisi təbdiqatın nəticələrini öz meyarlarına uyğun şəkildə şərh edirdilər.

Empirizm cərəyanının banisi ingilis filosofu Frensis Bekon idi. Bekon özünə fəlsəfi tədqiqat metodlarında empirik metodları əsas götürür və onları həqiqətə nail olmaqda əsas meyar hesab edirdi.

Bekona görə təbiətin dəkində ən ciddi problem hər hansı bir tədqiqat prosesində təbiət hadisələrinin və predmetlərinin özləri deyil, insan aqlının onlara aid etdiyi subyektiv şərtləridir. Bu şərtlərə görə tədqiqat metodları müxtəlif istiqamətlərdə və fərqli qaydalar çərçivəsində aparıla bilər. Buna görə də aqlın subyektiv şərtlərindən asılı olaraq bu tədqiqatlar müxtəlif nəticələr verə bilər. Əlbəttə, Bekon bu faktı biliyin subyektivliyi baxımından deyil, obyektivliyi baxımından önə çəkirdi. O, belə düşünürdü ki, gələcəyə yönəlmiş və hər hansı bir elmi kəşfə doğru aparan ən düzgün metod - həqiqətə doğru aparan yoldur.

Metod anlayışı Bekonun fəlsəfəsində və idrak nəzəriyyəsində geniş əhəmiyyət kəsb edir. Metod - insanın nəzəri və praktik fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və eləcə də stimullaşdırılmasında müstəsna önəm daşıyır.

Düzgün və məqsədəuyğun metodun seçilməsi insan fəaliyyətinin optimallağını artırır və onun təbiət üzərində hakimiyyətini genişləndirir (1, s.45).

Bekona görə həqiqətin müəyyən olunmasında bizim qarşımızda duran daha ciddi problem aqlın, zəkanın yanılmalarıdır (1, s.18). Bu cür yanılmalar bir sıra subyektiv və obyektiv faktorların təsiri ilə yaranır. Bu faktorlar idrak prosesinin təbii nəticəsinə təsir göstərirlər. Bu faktorlar insanın təsəvvürlərində və zəkasında əvvəlcədən mövcud olan obrazlardır ki, məhz onların təsiri ilə idrak prosesində müəyyən yanılmalar əmələ gəlir (1, s.8).

İnduktiv metodu düzgün, məqsədəuyğun metod kimi qiymətləndirən Bekon digər tərəfdən ümumi anlayışlara və deduktiv metoda qarşı çıxırdı. O, düşünürdü ki, deduktiv metod ayrı-ayrı predmet və hadisələrdən əxz olunan faktlara əsaslanmır və təcrübəyə istinad etmir. Ümumi deduktiv anlayışların həqiqiliyi yalnız induktiv metoddan istifadə olunduğu təqdirdə təsdiq oluna bilər. İnduktiv metod tədqiqat prosesində əldə olunan faktları onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə təsnif etməyə və qruplaşdırmağa kömək edir ki, bu da ümumiləşdirilmiş həqiqi bilik üçün zəruri şərtədir (1, s.61).

Yeni dövr fəlsəfəsində rasionalizm idrak nəzəriyyəsinin daha geniş yayılmış bir istiqaməti idi. Bir sıra riyazi metodların təbiətşünaslıq elmlərinə tətbiqi, eləcə də biliyin abstraktlaşdırılması və ideallaşdırılması metodları rasionalist idrak metodunun elmi-nəzəri əsaslarını təşkil edirdi. Rasionalistlər iddia edirdilər ki, həqiqətin meyarı praktika ola bilməz, çünki praktika hissi idraka əsaslandığı üçün yarımçıq, natamam və aldadıcı xarakter daşıyır. Buna görə də onlar riyazi biliklərin əhəmiyyətini artırır, həqiqət anlayışını yalnız abstrakt biliyə müncər edirdilər. Rasionalistlər düşünürdülər ki, həqiqi bilik rasional-deduktiv yolla əldə edilir. Məhz zəkaya əsaslanan bilik - həqiqi, düzgün bilikdir, mücərrəd həqiqətlər yalnız zəka vasitəsilə qavranıla bilər. Bu cərəyanın nümayəndələri Leybnits, Dekart və Spinoza olmuşdur.

Leybnitsə görə həqiqətin iki növü vardır: «zəkanın həqiqəti» və «faktın həqiqəti» (4, s.431). «Faktın həqiqəti» ümumi və zəruri deyil, təsadüfi və keçici xarakter daşıyır, buna görə də deduktiv metod «faktın həqiqəti»nə tətbiq oluna bilməz. «Faktın həqiqəti»ni öyrənən metod induktiv metoddur. «Faktın həqiqəti»nə münasibətdə Leybnits təbiətin qanunlarını və təbiətşünaslıq sahəsindəki kəşfləri əsas götürür. İnsanın təfəkküründə «faktın həqiqəti» daha az rol oynayır, nəinki «zəkanın həqiqəti». Buna görə də «zəkanın həqiqəti» idrak prosesində daha geniş statusa malikdir. «Zəkanın həqiqəti» ümumiləşdirici səciyyə daşıyır və deduktiv metod vasitəsilə tədqiq olunur.

«Zəkanın həqiqəti» özündə o ideyaları ehtiva edir ki, onlar konkret maddi predmetlərlə əlaqədar deyil, fitri ideyalardır. Yaradıcılığın əsasında da məhz bu dayanır. Leybnitsə görə fitri ideyalar birbaşa, aydın şəkildə verilmir, o, zəkada mənəvilik xüsusiyyətləri ilə yerləşir və özünüdərk mərhələsinə qədər davam edir. Özünüdərk mərhələsində zəka öz həqiqətini dərk edərək aşkara çıxarır. «Zəkanın həqiqəti»nin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o, ümumiləşmiş xarakter daşıyır, bununla yanaşı, hər şeydən əvvəl məntiqi və riyazi biliklər səviyyəsində öyrənilir (4, s.432).

Rasionalizmin digər bir nümayəndəsi – fransız filosofu Rene Dekart fəlsəfi təfəkkürün əsas funksiyasını biliyin həqiqiliyinə nail olmaqda görürdü. Öz tədqiqatlarında Dekart bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərin həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşaraq skeptisizm mövqelərindən çıxış edir. Lakin onun skeptisizmi metodoloji xarakter daşıyır, çünki radikal skeptisizm Dekarta yalnız və yalnız biliyin həqiqiliyinə olan inamı təsdiq etmək üçün lazımdır. Dekarta görə dünya və insan haqqında olan istənilən mülahizə şübhə doğurur və deməli, skeptik xarakter daşıyır (2, s.34). Dekart üçün birmənalı olan yalnız düşüncə aktının özüdür: «Düşünürəmsə, deməli varam» (3, s.269). Bu nöqteyi-nəzərdən yalnız düşüncə aktının özü şübhə doğurmur və bu mövcudluğun meyarıdır.

Dekartın «Metod haqqında mühakimə» əsərində formulə etdiyi əsas qaydalar, «zəkani həqiqətin dərkinə» yönəltməkdir.

Birinci qayda: yalnız aydın və dəqiq olan, həqiqiliyi heç bir şübhə doğurmeyən faktlar həqiqət kimi qəbul oluna bilər.

İkinci qayda: hər bir mürəkkəb predmet özünün ayr-ayrı hissələrinə bölünməlidir. Bu qayda eyni zamanda analiz metodu kimi də qəbul edilir.

Üçüncü qayda: sadə, elementar predmetlərdən daha mürəkkəb predmetlərə keçiddir. Bu həmçinin sintez metodu kimi də qəbul edilir.

Dördüncü qaydada idrakin obyektivliyi və subyektivliyi eyni dərəcədə öyrənilməli, bilik sistemləşdirilməli, onun həqiqiliyi üçün heç bir şübhə qalmamalıdır (2, s.22).

Materialist-filosof Spinoza fəlsəfəsində isə həqiqət kimi vahid və öz-özünün səbəbi olan substansiya götürülür. Onun idrak metodları ölçü və düşüncədir. Spinozaya görə insanı əhatə edən predmetlər dünyası vahid substansiyanın müəyyən vəziyyətidir. Bütün konkret predmet və hadisələr, yaxud moduslar vahid substansiyanı əks etdirir. Substansiya və onun atributları özündə yaradıcı təbiəti birləşdirirsə (natura naturata), moduslar yaradılmış təbiəti (natura naturans) əks etdirir. Təbiət öz-özlüyündə yaradılışı və onun ilkin başlanğıcını əks etdirir, moduslar isə təbiətin ayr-ayrı konkret predmet və hadisələrində özünü göstərir. Əgər substansiya özünü dünyanın vəhdətində ifadə edərsə, moduslar özünü onun müxtəlifliyində ifadə edir. Eyniyyət və fərq substansiyanın iki müxtəlif tərəfidir.

Hər bir şeyin müxtəlifliyi özünü substansiyanın moduslarında göstərir, eyni zamanda əgər cisim modusun ölçü vahididirsə, onun ideyaya uyğunluğu modusun düşüncə atributudur. Substansiyanın ən mürəkkəb modusu insandır. İnsan öz-özünü düşünməklə ideyanın mahiyyətinə uyğun gəlir, yəni o, ruhu özündə əks etdirməklə öz-özünü düşünmək qabiliyyətinə və fiziki quruluşuna malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən substansiya həm vahid bir başlanğıc kimi, həm də atribut və modusları ilə insanda təcəssüm edir.

Substansiyanın təbiətini tədqiq edərkən Spinoza diqqəti insanın təfəkkür fəaliyyətinə yönəldir. O, insanın dünyaya münasibətini bu cür səciyyələndirir: «İdeyalar arasında olan əlaqə və qayda şeylər arasında olan əlaqə və qaydaya uyğundur» (6, s.41).

Spinoza əldə olunmuş biliyin dörd əsas xüsusiyyətini fərqləndirir. Adları çəkilən bu dörd xüsusiyyətdən hər biri təfəkkürün tədqiqat metodlarında vəhdət halında şeylərin mahiyyətini dərk etməyə əsas verir.

Biliyin birinci əlaməti vasitəsilə biz eşitdiklərimizi öyrənirik. Bu özünü müxtəlif dinlər tərəfindən bizə təlqin olunan qayda və qanunlarda, bizim bütün dini bilgilərdə ifadə edir. Bu dini bilgilərin əsasında dayanan və bizim təfəkkürümüzdə təsir göstərən amil bizim dini inanclarımızdır.

Biliyin ikinci xüsusiyyəti bizim fəaliyyətimizdə təcrübə vasitəsilə əldə etdiyimiz pərakəndə biliklərdir. Haqqında danışılan bu təcrübə zəka vasitəsilə müəyyən olunmur və pərakəndə xarakter daşıyır, çünki təsadüfi müşahidə nəticəsində əldə olunur. Spinozaya görə biliyin bu xüsusiyyəti insanın məişət fəaliyyətində meydana gəlir və ona görə də həqiqi elmi tədqiqat üçün yararlı hesab oluna bilməz.

Biliyin əldə edilməsinin üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hadisələrin səbəbiyyət əlaqələri öyrənilir və ümumi anlayışlar vasitəsilə şeylərin mahiyyətinə nüfuz edilir. İdrakın bu metodu elmi xarakter daşıyır, əldə olunmuş bilik heç də daxili inama deyil, predmet və obyektlər haqqında onların öz mahiyyətinə uyğun zəruri və mühüm biliyə əsaslanır.

Biliyin dördüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şeylər onun vasitəsilə onun mahiyyətinə uyğun şəkildə dərk olunur. Bu, predmetin deyil, idrakın öz xüsusiyyətidir. Spinoza təfəkkürün bu xüsusiyyətini intuitiv metod adlandırır. Yalnız intuitiv metod bizə şeylərin öz həqiqi mahiyyətinə uyğun adekvat, doğru və düzgün bilik verir. İdrakın bu mərhələsində əldə olunmuş bilik zəruri bilikdir, obyektivdir və bütün yanlışlıqlardan xalidir.

İntuisiya anlayışı Spinozada mistik mahiyyət daşıyır. İntuisiya rəşional idrak vasitəsilə şeylərin mahiyyətini təşkil edən substansiyanı dərk etmək metodudur. Spinozaya görə yalnız intuitiv metod vasitəsilə biz şeylərin mahiyyətinə nüfuz edə bilərik.

Spinoza göstərir ki, intellektə olan həqiqi ideyalarla, qeyri-həqiqi ideyaları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. İntellektə müyəssər olan hər hansı bir ideya, əgər həqiqiliyi şübhə doğursa, kifayət qədər öyrənilməyibse, intuitiv metodun tələblərinə uyğun gəlmirsə onda onu yanlış ideya hesab etmək lazımdır. Yanlış ideya bu yolla sərf-nəzər olunmalıdır. Spinozaya görə məhz abstrakt ideya bu xüsusiyyətləri özündə daşıyır, çünki abstrakt ideya təbii hadisələrin müəyyən nizamına və şeylər arasındakı əlaqə və münasibətlərə adekvat olmaya bilər.

Təbiət hadisələri haqqındakı biliyin əsas yanlışlığı ondan irəli gəlir ki, insan obrazlarla düşünür, substansiyanı və onun atributunu obrazlı şəkildə təsəvvür edir. Lakin hadisələrin mahiyyətində dayanan substansiyanı yalnız intellekt vasitəsilə dərk etmək olar. Buna görə də substansiya anlayışı heç də abstrakt şəkildə deyil, konkret predmetlərdə, yaxud moduslarda öyrənilməlidir.

Yeni dövrün rəşionalistləri belə hesab edirdilər ki, təcrübənin bizə konkret bilik verməsindən asılı olmayaraq istənilən idrak prosesində

müəyyənedicilik zəkaya, intellektə məxsusdur. Rəasionalistlər, əlbəttə, konkret faktlar və təcrübənin verdiyi biliyi inkar etmirdilər, lakin digər tərəfdən onu biliyin həqiqiliyində əsas meyar da hesab etmirdilər. Təcrübə vasitəsilə əldə olunmuş bilik idrakin tələblərini ödəyə bilmədiyindən onların səbəbiyyət əlaqələrini zəka vasitəsilə dərk etmək mümkündür. Buna görə də həqiqətin dərkində əsas meyar təcrübə deyil, zəka götürülməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х т. Т.1. Москва, 1977.
2. Декарт Р. Рассуждение о методе. Москва, 1953.
3. Декарт Р. Сочинения. В 2-х т. Т.1. Москва, 1989.
4. Лейбниц Г.В. Сочинения. В 4-х т. Т.4. Москва, 1982.
5. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. Минск, 1998.
6. Спиноза Б. Этика. М.-Л., 1932.
7. Рассел Б. История западной философии. Ростов-на-Дону, 2002.

РЕЗЮМЕ

Фуад Аббасов

Проблема критерия истины в философии нового времени

Данная статья посвящена анализу разработки категории истины и ее критериев в философии Нового времени. В ней рассматриваются противоречия между собою взгляды эмпиризма и рационализма на проблему критерия истины, выявляется различие взглядов видных представителей этих двух философских течений на проблему критерия истины. Вместе с тем также обращается на тождественный момент, который объединяет представителей эмпиризма и рационализма в объяснении проблемы истины. В статье также освещаются научный и философский аспекты рассматриваемой проблемы; выдвигается на передний план единство интуитивного и рационального, философско-теоретическое значение эмпирических и теоретических методов и их взаимосвязи в процессе познания истины.

SUMMARY

Fuad Abbasov

The problem of critery of truth in philosophy of new period

The article is about to research and development of wives in related to the criteria of truth and its criteria in New Period philosophy. Here, the contradictory of truth category is given in empirism and rationalism currents. On other hand, different views of the representatives of these trends are commented. Principle propositions of empirism and rationalism are defined. Scientific and philosophical aspects of the problem are considered. In conscience process intuition and rational conscience are taken in unity. Philosophical-theoretical importance of empirik and theoretical and also scientific-experimental importance of empiric methods are paid more attention.